

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 4.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

Bácsatyai Dániel
III. Béla és főpapjai jövedelemjegyzékének
keletkezése és fennmaradása

Kármán Gábor
Bethlen Gábor kommunikációja az Oszmán Birodalommal szemben

Kis Iván
Kaprinai István és a Hunyadiak korának kutatása

Turbucz Dávid
A magyar politikai és katonai vezetés egyes döntései
a második világháború idején

Luka Dániel
Termelőszövetkezeti gazdálkodás a Rákosi-korszakban

Novák Attila
Simon Wiesenthal és a magyar állambiztonság

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@htk.elte.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 4. szám

TANULMÁNYOK

Bácsatyai Dániel III. Béla és főpapjai jövedelemjegyzékének
keletkezése és fennmaradása 423

Kármán Gábor Török frázissal való írás. Bethlen Gábor politikai
kommunikációja az Oszmán Birodalommal szemben 443

Kis Iván Kaprinai István és a Hunyadiak korának kutatása.
Források és munkamódszer 471

Turbucz Dávid A magyar politikai és katonai vezetés egyes döntései
a második világháború idején. Horthy Miklós kapcsolati hálója 503

Luka Dániel Zárszámadástól zárszámadásig. Termelőszövetkezeti
gazdálkodás a Rákosi-korszakban 521

Novák Attila Simon Wiesenthal és a magyar állambiztonság
(1964–1981) 551

MEGEMLÉKEZÉS

Pók Attila Búcsú Hajdu Tibortól 569

A MAGYAR POLITIKAI ÉS KATONAI VEZETÉS EGYES DÖNTÉSEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN Horthy Miklós kapcsolati hálója

TURBUCZ DÁVID

.....
CERTAIN DECISIONS MADE BY THE HUNGARIAN POLITICAL
AND MILITARY LEADERSHIP DURING WORLD WAR II
Miklós Horthy's Network of Contacts

During World War II, Miklós Horthy's network of contacts consisted mainly of people who held specific political and military positions (heads of government offices, key associates, members of the government, military leaders, diplomats, and representatives of the local elite). The governor's advisors had previously played a decisive role in government, not to mention the fact that the prime ministers and ministers in office also served as advisors. Those closest to the governor belonged to the older political generation and the conservative wing of political life. They opposed the totalitarian right wing, the Hungarian National Socialists, while considering cooperation with Nazi Germany acceptable within limited limits. In the absence of government positions, with the exception of Miklós Kállay, none of them had to bear political responsibility for their advice. Another peculiarity of Horthy's network of contacts during the war is that there were no military personnel among the head of state's closest advisors. They were not absent from his circle, but they were not included in the small group that made decisions on strategic issues, except during the Teleki government.

Keywords: Miklós Horthy, network of contacts, political and military leadership, World War II
.....

A második világháború Horthy Miklós kormányzói tevékenységének legvitatottabb időszak. A történetírás így komoly hangsúlyt fektetett már eddig is az 1939 és 1944 közötti periódus kutatására. E tanulmány az 1939 ősze és 1944 tavasza közötti éveket vizsgálva Horthy Miklós kapcsolati hálóján keresztül mutatja be a politikai és a katonai vezetés egyes döntéseit. A német megszállás utáni hónapokat egy külön tanulmányban tervezem áttekinteni. Célom, hogy a szakirodalom és a kutatási eredményeim alapján ismertessem, kik álltak kapcsolatban Horthy Miklóssal, kik hatottak rá, kik befolyásolták a döntéseit

Turbucz Dávid, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

a tárgyalt periódusban. Más szavakkal, hogyan alakultak az államfő kapcsolati hálóján belüli erőviszonyok? Az államfő kapcsolati rendszere, mint a táblázat is mutatja, nemcsak a politikai és katonai vezetésre terjedt ki. Ennek részét képezték ugyanis a társadalmi kapcsolatok, a helyi elit (Kenderes és Gödöllő esetében) és természetesen a kormányzói család. Ehelyett azonban a kormánnyal, főként a miniszterelnökökkel, a tanácsadóival és a katonai vezetőkkel fennálló kapcsolatait emelem ki, rámutatva az ezek közötti kölcsönhatásokra, szimpátiákra és a szintén fontos szerepet betöltő ellentétekre.

Horthy Miklós kapcsolati hálója (1939 ősze – 1944 tavasza)

kormányzói hivatalok: kabinetiroda: Uray István (1937–1943), Ambrózy Gyula (1943–1944) katonai iroda: Jány Gusztáv (1938–1939), Keresztes-Fischer Lajos (1939–1942), Miklós Béla (1942–1944), Brunswik György (1923–1944) első szárnysegéd: Koós Miklós (1920–1942), Gerlőczy Gábor (1942–1944) testőrség: Lázár Károly (1937–1944)
politikusok: miniszterelnök: Teleki Pál (1939–1941), Bárdossy László (1941–1942), Kállay Miklós (1942–1944) belügyminiszter: Keresztes-Fischer Ferenc (1938–1944) külgügyminiszter: Bárdossy László (1941–1942), Kállay Miklós (1942–1943), Ghyczy Jenő (1943–1944) tanácsadó (a Teleki- és Bárdossy-kormány idején):¹ Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric, Kánya Kálmán, Kozma Miklós (1941 végén elhunyt), Bajcsy-Zsilinszky Endre + informális tanácsadó testület („várbeli klikk”) a Kállay-kormány idején: Kállay Miklós, Ghyczy Jenő, Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric, Kánya Kálmán (egyetlen katona sem volt a tagja)
katonák: honvédelmi miniszter: Bartha Károly (1938–1942), Nagy Vilmos (1942–1943), Csatay Lajos (1943–1944) Honvéd Vezérkar főnöke: Werth Henrik (1938–1941), Szombathelyi Ferenc (1941–1944) Vitézi Rend: Igmándy-Hegyessy Géza (1921–1944) + Náray Antal vezérőrnagy, az MTI és a Magyar Rádió elnöke (1942–1944) volt szárnysegéd: Hardy Kálmán
diplomata: német követ: Otto von Erdmannsdorff (1937–1941), Dietrich von Jagow (1941–1944)
társadalmi kapcsolatok: gazdasági elit: Chorin Ferenc, Goldberger Leó, Baranyai Lipót egyházi elit: Ravasz László református püspök (1921–1948), Serédi Jusztinián esztergomi érsek (1927–1945) arisztokraták: Károlyi Imre (1943-ban elhunyt)
családtagok: Purgly Magdolna gyermekai (István [1942-ben elhunyt], Paulette [1940-ben elhunyt], Miklós) és házastársaik (Edelsheim Gyulai Ilona, ifj. Károlyi Gyula [1942-ben elhunyt], Károlyi Mária Consuelo [1930-ban elvált ifj. Horthy Miklóstól]), illetve az unokái (István, Zsófia, Nikolette) testvérei: Jenő, Erzsébet, a már elhunyt Paula gyermekei a kormányzóné sógora: Melczer László a kormányzóné testvére (László) és unokatestvérei (János és Emil)

1 A tanácsadók közé azokat sorolom, akik nem voltak kormánytagok, mivel a kabinet tagjai eleve adtak tanácsokat a kormányzónak.

helyi elit:

Kenderes: a családi birtok gazdatisztje és a helyi „intelligencia” (községi bíró, jegyző, orvos, református lelkész, tanító)

Gödöllő: a helyi „intelligencia”, közülük kiemelendő Endre László alispán

Teleki Pál és Werth Henrik: konfliktus a politikai és katonai vezetés között

A tárgyalt időszakban Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay Miklós töltötte be a kormányfői posztot. A két miniszterelnöksere közül az egyik – Teleki Pál öngyilkossága után – kényszerhelyzet eredménye volt 1941 tavaszán, míg Bárdossy László leváltását kevesebb mint egy évvel később, 1942 elején a tanácsadóra hallgató kormányzó döntése előzte meg.

A világháború időszakában a kormánynak nemcsak a katonai konfliktusból fakadó ügyekkel kellett foglalkoznia, hanem kezelnie kellett a hadsereg felső vezetésének megerősödött befolyását is. Ez Teleki Pál számára okozta a legtöbb problémát. Az 1939. évi II. tc., a honvédelmi törvény rendelkezései eredményeként a hadsereg politikai szerepe és befolyása is jelentősen megerősödött. A törvény értelmében ugyanis a hadsereg a közigazgatás szinte minden ágában érvényesíthette az akaratát. A magyar államberendezkedés bizonyos mértékig militarizálódott, de ez nem jutott el arra a szintre, hogy a hadsereg kezébe került volna a kormányzati hatalom.² A Honvéd Vezérkar főnökének, személy szerint Werth Henriknek a hatalmát növelte a honvédség felső vezetésének 1940 tavaszi átszervezése. Megszüntették ugyanis a honvédség főparancsnokának állását, akinek teljes jog- és hatásköre a vezérkar főnökére szállt át. Az átszervezés miatt Werth a honvédség legmagasabb parancsnokává vált, ráadásul kizárólag a kormányzónak volt alárendelve, tehát a miniszterelnöknek nem tartozott felelősséggel.³ Werth Henrik személyes ambíciói is szerepet játszottak a hadsereg politikaformáló szerepének erősödésében. A kormányzó hozzáállása szintén kedvezett neki, mert Horthy hajlamos volt az elképzeléseit támogatni, akár a miniszterelnökkel szemben is. Teleki panaszait ugyan meghallgatta, bizonyos részükkel egyetértett, de odáig nem jutott el, hogy változtasson a kialakult helyzeten.⁴

2 A honvédelmi törvényhez lásd Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Bp., 1964. 16.; Vargyai Gyula: *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Bp., 1983. 151–153.; Dombrády Lóránd: *Werth Henrik, akiről nem beszélünk*. Bp., 2005. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 34–39.

3 A honvédség felső vezetése átszervezéséhez lásd Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Bp., 1990. 130., 137–138.; Dombrády: *Werth*, 68–69.; Szakály Sándor: *A katonai vezetés és a honvédelmi politika alakításának szintjei a két világháború közötti Magyarországon*. *Új Honvédségi Szemle* 45 (1991) 11. sz. 39–42.; Ravasz István: *A magyar királyi honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Bp., é. n. 221–223.; Sipos Péter: *Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felső vezetésről az 1930-as évek második felében*. *Századok* 130 (1996) 693.; *Pesti Hírlap* 1940. március 3. 6.; *Magyar Nemzet* 1940. március 3. 5.; *Honvédségi Közlöny* 1940. március 16. 95–96.; A legfelsőbb katonai vezetés átszervezése. Bp., 1939. december 14. Hadtörténelmi Levéltár (= HL) I. Országos Katonai Hatóságok (= I.) 31. M. kir. Honvédelmi Minisztérium (= HM) 3935. d. 1939. Eln. A. oszt. 1. tétel. 67690. sz., A központi vezetés átszervezése, 1936–1940. 4251. d. 1940. Eln. 1. tétel. 5000. sz.

4 Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 113–114., 123–124.

A Teleki és Werth közötti konfliktus lényege – a személyes tényezőkön, valójában a kölcsönös ellenszenvén kívül – az volt, hogy míg a miniszterelnök igyekezett megőrizni az ország mozgásterét, azaz a németek iránti elköteleződés szintjét próbálta mérsékelni, addig a Honvéd Vezérkar Főnöke a honvédség fejlesztését és a területi revíziót is kizárólag a német szövetség erősítésével látta kivitelezhetőnek. Mindez több esetben vezetett 1939 és 1941 között Teleki és Werth között konfrontációhoz. Teleki felfogása szerint, mint minden polgári államban lenni szokott, a hadügyeket a honvédelmi miniszter képviseli a kormányban, és a vezérkar álláspontja rajta keresztül jut el a miniszterelnökhöz.⁵

A második bécsi döntést követően Teleki Pál úgy érezte, hogy tájékoztatnia kell a kormányzót arról, hogy a honvédség vezetése a kormány megfelelő működését veszélyeztető befolyásra tett szert.⁶ Így fogalmazott: „túlságosan engedtem, hogy a fejemre nőjenek a katonák”.⁷ A saját felelősségéről írt, miközben ennek háttére összetettebb volt, például, egyértelmű a kormányzó szerepe is. A kormányfő erre utalva hozzá is tette: „... hagytam [...] a dolgokat ily sokáig mindinkább elfajulni, azaz elfajultan maradni. De ahányszor próbáltam szólni, sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a vezérkar főnökével szemben.”⁸ Ugyan elismerte, hogy háború idején indokolt a hadsereg jelentősebb befolylása, de ez akkor sem korlátozhatja a kormány működését. Végkövetkeztetése szerint az elmúlt években „bizonyos vonatkozásban éppen a törvényes alapról csúsztunk le, és kezdünk átcsúszni egy bizonyos katonai diktatúra felé”.⁹ Teleki Pál a kialakult helyzet megszüntetését kérte az államfőtől. Horthy áttanulmányozta a kormányfő levelét, széljegyzeteket készített, amelyek szerint több mindenben egyet is értett a miniszterelnökkel, azonban úgy tűnik, hogy nem értette meg a probléma összetettségét, azt, hogy „legfőbb hadúrként” ő maga is felelősséggel tartozott a kialakult helyzetért. A kormányzó ígéretet tett a kormányfőnek, hogy a problémával foglalkozni fog, de a polgári és katonai hatóságok viszonyát illetően semmi sem változott.¹⁰ Horthy ugyanis nem akart megválni Werth Henriktől, mivel képzett katonának tartotta, megbízott benne, a német hadsereg villámháborús sikereinek hatására pedig ő maga is indokoltnak látta a német szövetség erősítését. Ugyanakkor a kormányzó nemcsak a vezérkar főnökének személyéhez ragaszkodott, hanem a kormányfőhöz is.¹¹

5 Teleki és Werth politikai elképzeléseiről lásd Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 126–130.; Dombrády: *Werth*, 47–50.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Bp., 2005. 441–454.

6 Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r., jegyz. Szinai Miklós – Szűcs László. Bp., 1962. 232–251. (= HMTI); Teleki Pál miniszterelnök levele a kormányzóhoz. Bp., 1940. szeptember 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) K 589. Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Államfői hivatali levéltár (1890–1948). Kormányzói Kabinetiroda. A kormányzó félhivatalos iratai. 8930. mf. I. B. 3. 11–35.

7 HMTI 233.

8 Uo. 237.

9 Uo. 238.

10 Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. [Ford. Romsics Gergely.] Bp., 2001. (Történettudomány) 231–232.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 137–146.; Carlile Aylmer Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. I–II. Edinburgh, 1957. I. 433.

11 Dombrády: *Werth*, 100–109.; Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Bp., 1986. 162–164.

A kormányzó, amikor 1941 tavaszán, a jugoszláv krízis idején újra napirendre került a területi revízió lehetősége, határtalan lelkesedéssel fogadta a március 27-én Berlinből érkező híreket. A kormányzó hozzáállása másnap sem változott. Teleki, aki igyekezett korlátok közé szorítani a németekkel való együttműködést, azt ugyan elérte, hogy a kormányzó Hitlernek írt levelét átfogalmazhatta, de a lényegét illetően alkalmazkodnia kellett Horthy és a katonai felső vezetés döntéséhez. A minisztertanács és a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács (= LHT) még össze sem ült, de a honvédség részvételéről a délszláv állam elleni háborúban már megszületett a döntés, ami visszafordíthatatlan folyamatot indított el. Március 30-án Friedrich Paulus tábornok, az Oberkommando der Wehrmacht [A német haderő főparancsnoksága] főszállásmestere és Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke megállapodott a honvédség részvételét érintő kérdésekben. Azt megelőzően, hogy Paulus elutazott, tisztelgő látogatást tett Horthynál, aki jóváhagyta a megállapodást. A kormány csak ezután ismerte meg a megállapodás részleteit, amit, nem meglepő módon, nem hagyott jóvá. Werth, bízva a kormányzó támogatásában, kérte az LHT összehívását. A tesztület 1941. április 1-én határozta meg a hadműveletben való részvétel kereteit.¹²

Teleki Pálnak újra szembesülnie kellett azzal, hogy a kormányzó nem állt ki mellette. A március 30-án Paulusszal kötött megállapodásra ugyanis a miniszterelnök háta mögött, ráadásul Horthy Miklós engedélyével került sor. A kormányfőnek rá kellett ébrednie, hogy nem számíthat teljes mértékben az államfőre, noha az LHT április 1-i ülésén olyan döntés született, amit Teleki is el tudott fogadni. Ennek ellenére nem lehetett biztos abban, hogy a honvédség felső vezetése és az államfő tartja magát a megállapodáshoz. Április 2-án levelet írt Apor Gábornak, a vatikáni követnek, amelyben arról panaszkodott, hogy a „helyzetem rém nehéz, mert K[ormányzó], hadsereg, fél kormány és parlamenti többség ez

12 A jugoszláv krízishez lásd Dombrády: *Hadsereg és politika*, 193–202.; Uő: *A legfelsőbb hadúr*, 152–158.; Uő: Werth, 115–120.; Juhász: *A Teleki-kormány*, 290–313.; Sakmyster: *Admirális*, 238–242.; Romsics Ignác: A bácskai bevonulás. In: uő: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Bp., 2012. 117–122.; Ablonczy: *Teleki*, 495–497.; Pritz Pál: *Bárdossy László*. Bp., 2001. (Élet-Kép) 43–46., 53–59.; Macartney: *October Fifteenth*, I. 475–477., 481–490.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeáll., s. a. r., bev. tan. Ránki György et al. Bp., 1968. 560–563., 570.; HMTI, 289–291.; A kormányzó levele Hitlernek. Bp., 1941. március 28. MNL OL K 589. 8933. mf. II. C. 10. sz.; Sztójay Döme számjeltávirata a külügyminisztériumnak. Berlin, 1941. március 29. MNL OL K 64. Külügyminisztérium. Politikai osztály reservált iratai 1918–1944. (= K 64.) 112. d. 16. tétel. 151. sz.; Szentiványi Domokos: *Magyarország külpolitikája. 1939. szeptember – 1944. március*. [Kézirat.] 542–546. MNL OL K 63. Külügyminisztérium. Politikai osztály általános iratai 1918–1944. 602. d. 75/a. tétel (= Szentiványi kézirat); Náray Antal visszaemlékezése 1945. S. a. r., bev. tan., jegyz. Szakály Sándor. Bp., 1988. 44–53.; *Bárdossy László a népbírótság előtt*. S. a. r., bev. tan., magy. jegyz. Pritz Pál. Bp., 1991. 55., 121., 173–175.; Lajos Gecsényi: *Die Lebenserinnerungen vom Moritz Graf Esterhazy*. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*. 18. [Jg. 1990.] Hrsg. Gabriel Adriányi et al. München, 1991. 197.; *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója (1941. február 25. – 1946. március 9.)*. Szerk., bev. tan., jegyz. Szekér Nóra. Bp.–Pécs, 2021. 50.; Részletek Hóman Bálint naplójából. 1941. március 28. 46–48., 76., 1941. április 1. 50–52. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [= ÁBTL] I. 4. Gyűjtemények. 1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok [= I. 4. 1.] (= Hóman naplója) 58. d. A-742.

esetben ellenem”.¹³ Teleki a külpolitikájának – részben a kormányzó által előidézett – kudarca és más tényezők hatására április 2-áról 3-ára virradó éjjel főbe lőtte magát.¹⁴

Az öngyilkosság ténye és a hátrahagyott búcsúlevelével sem volt elég arra, hogy Horthy Miklós megváltoztassa véleményét. Átmeneti lelkiismeret-furdalása ellenére kitartott a hadműveletben való részvétel mellett. Ennek legfontosabb oka az újabb területgyarapodás megvalósítása volt.¹⁵ Ez igen fontos szerepet játszott abban, hogy Teleki Pál miniszterelnöksége idején az államfőre a katonai vezetés és nem a kormányfő tudott nagyobb befolyást gyakorolni.¹⁶ Werth Henrik és a honvédelmi miniszter, Bartha Károly ugyanis folyamatosan arról beszélt a társaságában, hogy a németek oldalán újabb és újabb revíziós eredményekre kerülhet sor, amelyek Horthy nevéhez kötődve valósulhatnak meg, így a történelemtények lapjain „országgyarapítóként” említenek őt. Horthy hiúságára hatva igyekeztek elérni, hogy az államfő döntési helyzetben a honvédség vezetése által javasolt politikát támogassa a miniszterelnökkel szemben.¹⁷ A Teleki-kormány idején az államfői tanácsadói között igen jelentős, sőt, döntő befolyással bírt tehát a katonai felső vezetés.¹⁸

Bárdossy László és Kállay Miklós

Teleki Pál öngyilkosságát követően a kormányzó 1941. április 3-án Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc és Kánya Kálmán javaslatára – néhány aznapi államfői kihallgatást követően – Bárdossy Lászlót nevezte ki miniszterelnökké.¹⁹

Horthy és Bárdossy kapcsolata 1941 decemberében több tényező eredményeként megromlott. A kormányzó nem volt elégedett az ország helyzetében bekövetkezett sorsdöntő változásokkal, mindezekért pedig a miniszterelnököt tette felelőssé. Saját szerepét nem mérlegelte. Kettejük viszonyának az sem tett jót, hogy a kormányzóhelyettesről szóló jogszabályt 1942 februárjában Bárdossynak nem sikerült egyhangúan elfogadtatni

13 A miniszterelnök Apor Gábornak írt levelét idézi Ablonczy: *Teleki*, 497.; Richard V. Burks: Two Teleki Letters. *Journal of Central European Affairs* 7 (1947) Nr. 1. 71–73.

14 Teleki Pál öngyilkosságához lásd Ablonczy: *Teleki*, 497–508.; 8 *Órai Újság* 1941. április 3. 6., április 7. 3–4.; *Nemzeti Újság* 1941. április 8. 5–7.

15 Sakmyster: *Admirális*, 241–243., 355.

16 Zsindely Ferenc egyszer így fogalmazott a naplójában: „A Kormányzó Úr [...] rendszerint a katonáknak adott igazat, legfeljebb nyájas szóval cukrozta meg a keserű pirulát.” Egy másik alkalommal azt írta, hogy „szegény Teleki Pált halálra kínozták”. *Miniszter a frontvonalban*, 71., 85.

17 A kormányzóra hatással volt a vezérkultuszának fő üzenete, ami szerint ő hivatott az elveszített területek visszaszerzésére. Dávid Turbucz: Under the Influence of His Leader Cult. Miklós Horthy's Self-Image During World War II. *Hungarian Studies Review* 52 (2025) 67–84.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) passim.

18 Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 151–152.; Rassay Károly visszaemlékezése. 74–75. MNL OL R 385. 1526 utáni gyűjtemény. Vegyes kéziratok, feljegyzések, naplók, visszaemlékezések. 25. sz.

19 A Bárdossy-kormány kinevezéséhez lásd Pritz: *Bárdossy*, 60–61.; Juhász: *A Teleki-kormány külpolitikája*, 314.; Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1869–1945)*. Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszerű Történelmi Életrajzok) 208.; *Bárdossy a népbíróskor előtt*, 66.; Szentiványi kézirat, 566.; Hóman naplója, 1941. április 3. 54.; *Pesti Hírlap* 1941. április 4. 2–4., április 5. 5.; *Magyar Nemzet* 1941. április 4. 3., április 5. 5.

a törvényhozással. Az államfő konzervatív tanácsadói közül Bethlen István többször is javasolta akkoriban a kormányzónak Bárdossy László menesztését. Horthy 1942. március 4-én közölte a kormányfővel, hogy leváltja, aki megsértődve, egészségi okokra hivatkozva nyújtotta be a lemondását.²⁰

Az államfő aznap már tájékoztatta is Kállay Miklóst, hogy őt szemelte ki Bárdossy utódjául.²¹ Olyan miniszterelnököt akart kinevezni, akiben teljes mértékben megbízik és a háború végéig hivatalban maradhat. Az államfő és az új miniszterelnök az alapvető bel- és külpolitikai kérdésekben egyetértett. A hadügyek kivételével szabad kezét ígért neki, teljes támogatásáról biztosította, kilátásba helyezte az országgyűlés felosztatását is, ha a kormánypárti többség nem támogatná őt. Kállay Miklós, aki már hosszú ideje Bethlen István híve volt, csak néhány napi vonakodás után vállalta el a megbízatást. Azért is ragaszkodott az államfő Kállay személyéhez, mert mindketten hasonló társadalmi háttérrel rendelkeztek.²² Kállay és Horthy között már 1937 óta folyamatos munkakapcsolat volt, mivel ő állt az 1937. évi XX. tc. által létrehozott Öntözésügyi Hivatal élén.²³ A kormányzó akkor Kállay Miklóst a felsőház élethossziglani tagjává is kinevezte.²⁴ A kapcsolatuk mindvégig, 1942 márciusától egészen 1944 márciusáig harmonikus volt, kölcsönös bizalomra épült. Ezt jelezte, hogy Horthy 1943-ban akkor is kitartott Kállay mellett, amikor a német politikai vezetés a menesztését követelte.²⁵

- 20 Bárdossy menesztéséhez lásd Sakmyster: *Admirális*, 259–260.; Olasz Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Bp., 2007. 204–205.; Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 2005. (Millenniumi Magyar Történelem) 414–415.; Pritz: *Bárdossy*, 159–160.; Macartney: *October Fifteenth*, II. 80–82.; Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911–1945*. I–II. Bp., 1994. (Extra Hungariam) II. 57–58.; Hóman naplója, 1942. március eleje. 93.; Botos János: *Egy klasszikus belügyminiszter. Ecsetvonások Keresztes-Fischer Ferenc portréjához*. In: *Fejezetek a M. kir. Belügyminisztérium történetéből 1919–1945*. Szerk. Borsi József. Bp., 1992. 42–43.; Bárdossy László levele Horthy Miklós kormányzóhoz. Bp., 1942. március 7., Bárdossy László levele a kormányzóhoz. Bp., 1942. március 11. MNL OL K 589. 8930. mf. I. B. 4.
- 21 Az, hogy a január eleji mezőhegyesi vadászatra Kállay is meghívást kapott, már jelezte, hogy a kormányzónak tervei vannak vele. Ráadásul nem ez volt az egyetlen jel. Az államfő megbízásának eleget téve Lukács Béla, a Magyar Élet Pártjának, a kormánypártnak az elnöke, Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke és Chorin Ferenc, a Weiss Manfréd Művek igazgatója december folyamán több alkalommal is felkereste Kállay Miklóst, kérve, hogy járjon be a pártgyűlésekre, ismerkedjen a képviselőkkel, mert fontos feladat vár rá. Bern Andrea: *Az állami főhatalom betöltésének és a kormányzói poszt „örökösödésének” kérdése. A kormányzói utódlás*. Bp., 2019. [Doktori értekezés] 105.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. I–II. Bp., 1991. (Extra Hungariam) I. 38–39.
- 22 Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezéséhez lásd Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia. 1942–1944*. Bp., 2008. (Politikatörténeti Füzetek 27) 18–19., 43., 49.; Sakmyster: *Admirális*, 260–263.; Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 206–207.; Dombrády: *Hadserg és politika*, 281.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 38–49.
- 23 Lampl Hugó: *Az 1937. évi XX. tc.-cel felállított Országos Öntözésügyi Hivatal története és annak kulisszatitkai*. In: *Szemelvények a magyar öntözés történetéből*. Szerk. Szerényi Imre. Bp., 1988. 12–17., 22–23., 35., 57., 145–147.
- 24 *Pesti Hírlap* 1937. augusztus 3. 3.
- 25 Sakmyster: *Admirális*, 276–285.; Joó: *Kállay*, 62–71.; Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. I–II. [Ford. Zala Tamás et al.] Bp., 1997. I. 280–282.; Juhász Gyula: *Két tárgyalás 1943 tavaszán*. (Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól.) *Történelmi Szemle* 16 (1973) 491–505.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Bp., 1988. 334–338.; Macartney: *October Fifteenth*, II. 148–152.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 201., 205–209.

A hivatalban lévő miniszterelnökök és a miniszterek rendszeresen tájékoztatták Horthy Miklóst a kormányzati ügyekről, ezeket indokolt esetben meg is vitatták vele. 1939-ben, 1940-ben és 1941-ben a miniszterelnök, Teleki Pál, majd Bárdossy László, átlagosan kéthetente kereste fel az államfőt.²⁶ A forrásadottságok miatt nem állapítható meg, hogy a Kállay-kormány alatt milyen gyakorisággal került erre sor. A politikai lapok csak ritkán, főként a kormányzati politika szempontjából kiemelt események esetében tudósítottak erről.²⁷ Kállay állításai szerint a bel- és külpolitikai ügyekről adott tájékoztatások rendszerek voltak, de a gyakoriságot nem említette a visszaemlékezésében.²⁸ Feltehetően a kéthetenkénti államfői kihallgatások, amelyek Teleki és Bárdossy kormányzását jellemezték, Kállay idején gyakoribbá váltak. Indokolt esetben ennek rendje módosult. Ha kellett, akkor a miniszterelnök naponta, de akár naponta többször is felkereste a kormányzót. Így történt például a jugoszláv krízis alatt, 1941 március végén és április elején, a Szovjetunióval szembeni hadba lépéskor június végén, a 2. magyar hadsereg frontra küldését megelőző tárgyalásokkor 1942 januárjában, a szövetségesek olaszországi partraszállása utáni időszakban, illetve a szövetségesek és Magyarország közötti előzetes fegyverszünet megkötésének idején, 1943 júliusában, augusztusban és szeptemberben.

Kállay Miklósnak, bár elviekben a parlament és az államfő bizalmával is rendelkeznie kellett, már kifejezetten Horthy Miklós támogatására volt szükség ahhoz, hogy hivatalban maradjon. Bárdossy László távozása elsősorban a kormányzó döntésének és nem a kormánypárton belüli erőviszonyoknak volt az eredménye. Kállay úgy tudott két éven át kormányozni, hogy nem rendelkezett szilárd parlamenti többséggel, a Magyar Élet Pártja ugyanis – nem túlzás ezt állítani – csak kényszerből támogatta. Közjogi értelemben, tegyük hozzá, nem volt szüksége a parlamentre, mert a kormány a honvédelmi törvény rendelkezései értelmében rendeleti úton is kormányozhatott. A képviselőház azonban így is leszavazhatta a kormányfőt, akinek ebben az esetben be kellett volna nyújtania a lemondását. Ebből még nem következett volna a bukása, mert az államfő felülírhatta a parlamenti döntést. Egy ilyen kellemetlen szituáció sem Horthynak, sem Kállaynak nem hiányzott.²⁹ Nem véletlen tehát, hogy 1943. május 4-én a kormányzó a miniszterelnök kérésére hónapokra elnapolta a parlament üléseit. A törvényhozás elnapolásai közül 1931 és 1944 között ráadásul ez volt az egyetlen olyan eset, amely érdemben összefüggött a kor-

26 Lásd például *Nemzeti Újság* 1939. március 1. 4., március 12. 11., április 23. 10., május 4. 2., július 6. 3., július 21. 2., december 7. 3., 1940. január 11. 4., március 30. 3., május 5. 6., május 9. 5., május 10. 6., június 1. 6., június 11. 6., augusztus 23. 6.; *Újság* 1939. november 17. 3., 1940. április 16. 4., június 11. 4., június 16. 6., 1941. március 9. 6., március 26. 4.; 8 *Órai Újság* 1939. április 25. 12., 1940. április 7. 8., május 25. 1., június 15. 3., november 21. 5.; *Pesti Hírlap* 1940. január 10. 3., január 28. 3., április 2. 5., május 26. 4., július 12. 3., augusztus 29. 3., szeptember 1. 2., november 22. 6., 1941. január 17. 3.

27 *Pesti Hírlap* 1942. június 11. 5., július 1. 5., július 5. 5., szeptember 26. 3., 1943. április 7. 1.; *Magyar Nemzet* 1943. április 7. 5., május 27. 5.

28 Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 161–162.

29 A kormányzó politikai rendszerben betöltött szerepéhez lásd Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Bp., 2006. (Modern Magyar Politikai Rendszerek) 25–28., 32–40., 215–216., 218–219., 229–231., 267–269.; Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Bp., 2015. (A Magyar Országgyűlések Története) 179–185., 320–323., 324–325., 329–330., 466–472.

mányzati politika alakukásával. Az országgyűlés 1943. október 21-én ült össze.³⁰ A kormányzó szerepe a Kállay-kormány működése szempontjából tehát igen lényeges volt, de már nem a katonai felső vezetés, hanem a parlamenti erőviszonyok, a Magyar Élet Pártján belüli és a kormánypárton kívüli jobboldali ellenzék jelentett kihívást a hivatalban lévő miniszterelnök számára.³¹

A „várbeli klikk”

A Kállay-kormány idején sajátos szerepet töltött be az úgynevezett „várbeli klikk”, a kormányzó körül szerveződő informális, konzervatív politikusokat tömörítő kör. Kállay Miklós hivatali ideje alatt ők tekinthetők az államfő legfontosabb tanácsadóinak. A befolyásuk jelentősebb volt, mint a katonai felső vezetésé. Míg Teleki Pál és részben Bárdossy László miniszterelnöksége idején Horthy Miklós főként, de nem kizárólagosan a katonai vezetésre hallgatott, addig Kállay Miklós kormányfősége alatt ellenkező tendencia érvényesült.

A kormányzóhelyettes-választás kapcsán Zsindely Ferenc államtitkár a naplójában arról írt, hogy Horthy alapvetően konzervatív világképe és az utódlás megoldása között ellentmondás feszült. Megállapította, hogy úgy sürgeti az egyik fiának helyettesé választását, hogy közben a kormány politikáját a föld- és zsidókérdés esetében akadályozza. Zsindely szerint „a két kívánság egymásnak ellentmond, mert Horthy István kormányzóságát alig lehet közmegegyezéssel megvalósítani, ha a Kormányzó Úr a közvéleménnyel ebben a két legaktuálisabb kérdésben szembehelyezkedik”.³² Konkrét példaként említhető, hogy az államfő a nagy vagyonokat is érintő illetékügyi javaslat támogatásától elzárkózott. „Tönkre akarjátok tenni az országban a vagyont? Én nem engedhetem” – fakadt ki az államfő.³³ Így nem került a törvényjavaslat a parlament elé, de kormány- vagy miniszteri rendelet sem született. Minden bizonnyal Bethlen István álláspontja befolyásolta Horthy Miklóst, mivel a volt kormányfő a felsőházban a költségvetési vitában hasonló álláspontot képviselt. „Hátborzongató volt, amiket mondott – olvasható Zsindely napló-

30 A parlament elnapolásához lásd Püski: *A Horthy-rendszer*, 29., 35.; Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 324–325.; Joó: *Kállay*, 24.; *Pesti Hírlap* 1943. május 5. 3., május 6. 1., május 8. 5., október 22. 3.; *8 Órai Újság* 1943. május 5. 1–2.; MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (= K 27) 1943. május 4. 3–10.; *Magyar Nemzet* 1943. május 5. 5.; *Újság* 1943. május 5. 5–6., május 8. 4.

31 A totalitárius jobboldal aktivizálódásához lásd Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Bp., 1970. 101–103.; Joó: *Kállay*, 111–112., 126.; Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Bp., 1966. 296–303., 310–311.; Paksa Rudolf: *Szállasi Ferenc és a hungarizmus*. Bp., 2013. 115–117.; Karsai László: *Szállasi Ferenc. Politikai életrajz*. Bp., 2016. 266., 269–271., 278.; Sakmyster: *Admirális*, 186., 285–286., 293.; Püski: *A Horthy-korszak parlamentje*, 216–222.; Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. Bp., 1945. 627–628.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 212–218., 252–263.; *Miniszter a frontvonalban*, 379.; HMTI, 148–372., 386–390.; A Magyar Megújulás Nemzeti Szocialista Pártszövetség országgyűlési képviselőinek levele Horthy Miklóshoz. Bp., 1943. május 5. MNL OL K 589. 8931. mf. I. D. 19. sz.; A Nyilaskeresztes Párt parlamenti képviselőcsoportjának emlékirata a kormányzóhoz. Bp., 1943. március 31. Uo. 18. sz.

32 *Miniszter a frontvonalban*, 139.

33 Uo. 160.

jában. – Ő pedig logikusan mondta el azt, amit a Kormányzó Úr mozaikszerűen és impulzíven szokott. Annyi bizonyosodott ma, hogy odafenn a Várban innen fúj a szél.”³⁴

Ez a példa jól mutatja, hogy a kormányzó közvetlen környezetében, a tanácsadói között több konzervatív elkötelezettségű politikus, felsőházi tag, így például Bethlen István, Károlyi Gyula és Kánya Kálmán is megtalálható volt, akik elsősorban a nagytőke és az agrárius birtokosok érdekeit képviselték, tehát a földreformot és számos zsidóellenes tartalmú szociálpolitikai intézkedést is elutasítottak. Bárdossy László leváltását is ők javasolták első alkalommal Horthy Miklósnak.³⁵ Miután a kormányzóhelyettesről szóló törvényjavaslat szövegéből kikerült az utódlási jog, támogatták Horthy István megválasztását. Károlyi Gyula, akit a kormányzó januárban a felsőház élethossziglani tagjai közé nevezett ki, elsőként írta alá a Horthy István jelöltségét támogató ívet, sőt, erre biztatta a felsőház tagjait is. Bethlen István, Esterházy Móríc és Ravasz László is, hogy csak a kormányzó közvetlen környezetének néhány meghatározó tagját említsen, kiállt az ifjú Horthy mellett.³⁶ 1942 végén Bethlen István és köre memorandumban fordult a kormányzóhoz, amelyben javaslatot tettek a követendő politika irányvonalára, de konkrét intézkedésekre is. A kormányzó ugyan megértőnek mutatkozott, de érdemi változás nem történt fellépésüket követően.³⁷

A Kállay-kormány idején az átfogó jellegű külpolitikai döntéseket nem a kormány, hanem az államfő körüli informális testület, az úgynevezett „várbeli klikk” hozta. Ennek tagja volt Kállay Miklós, Ghyczy Jenő külügyminiszter (korábban külügyminiszterhelyettes), Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Bethlen István, Esterházy Móríc, Kánya Kálmán és Károlyi Gyula.³⁸ Eltérő rendszerességgel ültek össze és vitatták meg az ország helyzetét érintő aktuális ügyeket. A kormányzó elsősorban bennük bízhatott. Nem mindegyikük töltött be kormányzati tisztséget, azaz nem mindegyikük rendelkezett az egyes döntések végrehajtásához szükséges hatalommal. Másképpen fogalmazva: politikai felelősséget nem viseltek a tanácsaikért és javaslaikért. Az államfőhöz öten álltak igen közel: Kállay Miklós, Károlyi Gyula, Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István és Esterházy Móríc. A legszorosabb viszony Horthy és Károlyi között volt, ami a családi kapcsolatok mellett az 1919-es szegedi közös tevékeny-

34 Uo. 167. Vö. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Bp., 2012. 462–464.

35 Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945.* Bp., 2005. 138–140.

36 A kormányzóhelyettes-választáshoz lásd Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény,* 149–151., 164., 173–191., 193–204.; Püski Levente: *A Horthy-korszak sűrűke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947).* Pécs–Bp., 2016. (Sziluett. Korszerű Történelmi Életrajzok) 133–134.; Püski: *A magyar felsőház,* 135–137.; Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* [Szerk., lekt., s. a. rend. Tóth Krisztina.] Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 346–348.; *Nemzeti Újság* 1942. február 20. 2–4.; *Magyar Nemzet* 1942. február 20. 1–3.; *8 Órai Újság* 1942. február 19. 1–2., február 20. 3.; *Pesti Hírlap* 1942. január 25. 8., február 20. 2–3.; *Újság* 1942. január 25. 7.; A kormányzóhelyettes választással kapcsolatok iratok. Bp., 1942. MNL OL K 2. Országgyűlési Levéltár. 338. cs. A/F/I. 10. 1920–1942.

37 Romsics: *Bethlen,* 417.; Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója.* [Összeáll., bev., jegyz. Lőrincz Zsuzsa.] Bp., 1978. 267–274.; Saly: *Szigorúan bizalmas,* 581–582.

38 Joó: *Kállay,* 49.; Botos: *Egy klasszikus belügyminiszter,* 43.; Tóth: *Kánya,* 208–210. Baranyai Lipót 1943. február elejéig állt az MNB élén. Távozását követően a kormányzó a felsőház örökös tagjává nevezte ki. *Pesti Hírlap* 1943. február 7. 3.

ségükkel magyarázható.³⁹ Bethlen és Horthy együttműködése az 1921 és 1931 közötti periódus alatti bizalmas kapcsolatukra épült.⁴⁰ Ők ketten, rövid időszakokat leszámítva, 1919 és 1944 között mindvégig a kormányzó környezetéhez tartoztak. Keresztes-Fischer Ferenc a harmincas évek közepétől számított az államfő közvetlen munkatársának. Keresztes-Fischert és Horthyt elsősorban az elkötelezett rendpárti mentalitás és a totalitárius jobboldallal szembeni határozott kormányzati fellépés kötötte össze. Nem meglepő, hogy a kormányzó a német megszállásig ragaszkodott hozzá, négy kormányban is ő vezette a belügyi tárcát.⁴¹ 1941-től Esterházy Móric is igen bizalmas kapcsolatban állt Horthy Miklóssal. Esterházy Károlyi Gyula veje volt. Feltehetően ennek köszönhetően lett az államfő bizalmasa.⁴² Kállay Miklóssal pedig a már említett közös társadalmi háttér, a hasonló gondolkodásmód és az Alföld öntözésének fejlesztése iránti elkötelezettség magyarázza a szoros kapcsolatot. A tanácsadók közül Bethlen, Károlyi, Kánya és Esterházy felsőházi tag volt. Körük csoportosult egy 30-40 főből álló csoport, legitimista arisztokraták, nagytőkések és agrárius birtokosok, akik a konzervatív politika támogatói voltak. Bethlen István és Károlyi Gyula rendszeresen tárgyalt a miniszterelnökkel és a kormányzóval is.⁴³

Ugyan közel állt az államfőhöz, mindennapi munkakapcsolat volt közöttük, de a német megszállásig nem tartozott a „várbeli klikk” tagjai közé Ambrózy Gyula, aki 1943. február 10-től vezette a kabinetirodát.⁴⁴

Fontos kiemelni, hogy a katonai vezetők közül senki sem tartozott a kormányzó legszűkebb tanácsadói közé. Ez nem azt jelentette, hogy Horthy megkerülte volna őket, de 1943 folyamán, amikor sor került az angolszász hatalmakkal való kapcsolatfelvételre, abba már nem avatta be őket. A nyugati szövetségesek olaszországi partraszállása és az olasz átállást követően, 1943. augusztus 17-én, Gödöllőn a kormányzó tárgyalt a tanácsadóival, Kállay Miklóssal, Bethlen Istvánnal, Károlyi Gyulával, Esterházy Móriccal, Kánya Kálmánal, Keresztes-Fischer Ferencsel és Ghyczy Jenővel, a nemrég hivatalba lépett külügyminiszterrel. Úgy határoztak, hogy az angolszászokkal bizonyos feltételekkel tárgyalást lehet kezdeményezni. Szeptember 10-én, az olasz fegyverszünet után, Horthy újra egyeztetett a tanácsadóival. Úgy döntöttek, hogy Magyarország nem követi Olaszország példáját, azaz nem fordul szembe a németekkel, de el kell érni, hogy a keleti frontról kivonják a magyar alakulatokat. Egyetértettek abban, hogy folytatni kell a tárgyalásokat a szövetségesekkel,

39 Püski: Károlyi, 119., 134–137.

40 Romsics: Bethlen, 198., 231., 329–333.

41 Püski: A Horthy-rendszer, 33.; Sipos: Imrédy, 47–48.; Püski: A Horthy-rendszer, 217–218., 229.; Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Bp., 2012. 119–120.; Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikái, sajtója. Bp., 2013. 119–120., 128–129., 131., 135., 139.; Paksa Rudolf: Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben. A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban. Rubicon 24 (2013) 9–10. sz. 14–35.; Sipos Péter: A Horthy-kormányzat a szélsőjobb ellen. História 18 (1996) 3. sz. 3–5.

42 Csíky: Serédi, 344.; Szegedy Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez... Egy volt diplomata emlékirataiból. I–II. Bp., 1996. (Extra Hungariam) I. 306., 405. A legitimista Esterházy Móric egyszer ezt mondta Kádár Gyulának: „Tíz évig nem álltam szóba Horthyval, csak azután bocsátottam meg neki.” Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. I–II. Bp., 1978. (Tények és Tanúk) II. 465.

43 Püski: A magyar felsőház, 138–140., 142.; Püski: Károlyi, 119., 135–136.

44 Pesti Hírlap 1943. február 12. 3.; Magyar Nemzet 1943. február 12. 5.

azonban csak az angolszászok előtt kell letenni a fegyvert. A tanácskozás résztvevői, akik között Szombathelyi Ferenc nem szerepelt, de a honvédelmi miniszter sem, a vezérkar főnökét bízták meg azzal, hogy érje el a magyar alakulatok kivonását a keleti frontról. Ezek a megbeszéléseken a honvédséget tehát senki sem képviselte.⁴⁵

A fentiek alapján nem meglepő, hogy Edmund Veesenmayer SS-tiszt, akit 1943 áprilisában és novemberében személyes tapasztalatszerzés céljával Adolf Hitler és Joachim von Ribbentrop külügyminiszter küldött Budapestre, azt írta a német politikai vezetésnek szóló jelentéseiben, hogy a kormányzó közvetlen környezete tehető felelőssé azokért a döntésekért, amelyek nem a német érdekeket szolgálták. Április végi jelentésében személy szerint Kállay Miklóst, Bethlen Istvánt, Chorin Ferencet és Goldberger Leót említette, akiket el kell távolítani a környezetéből. Veesenmayer azonban hangsúlyozta, hogy a kormánypolitika „tartós megváltoztatását csak a kormányzóval és nem a megkerülésével vagy a személye ellenében lehet megvalósítani”. Német szempontból Imrédy Béla vagy Bárdossy László lenne megfelelő a kormányfői székbe, írta, de mindketten igen rossz viszonyban állnak a kormányzóval. Az esetleges helyzetbe hozásukat így megfelelően elő kell készíteni, vagy jelentős nyomást kell gyakorolni Horthy Miklósrá.⁴⁶ A decemberi jelentésében Veesenmayer szintén hangsúlyozta, hogy a kormányzó a körülötte lévő „klikk” eszköze, amely Bethlen István „szellemi” irányítása alatt áll, míg Keresztes-Fischer Ferenc „a legerősebb alakja”.⁴⁷ A belügyminiszterben Horthy „azt a férfit látja [...], aki taktikai úton fényesen szétverte a félt nyilaskeresztes mozgalom fenyegető kísérletét”.⁴⁸ A cél tehát az, hangsúlyozta, hogy a kormányzó körüli klikket el kell távolítani, mert a német-ellenes körnek „sikerült a kormányzót bomlasztó politikájuk bűvkörébe vonni. Ez azért is vált könnyen lehetővé, mert ebben az időszakban a kormányzónál nem érvényesült ellentétes befolyás.”⁴⁹ Veesenmayer úgy látta, hogy „a magyar kérdés megoldása, ha az egyáltalán lehetséges, csak a kormányzóval együtt hajtható végre”.⁵⁰ Ugyanazt javasolta tehát, mint április végén. Ha sikerül elérni a kívánt változásokat, akkor majd Horthy Miklós mellé katonai tanácsadóként egy magas rangú tábornokot kell állítani.⁵¹

45 Az angolszászokkal való kapcsolatfelvételhez lásd Joó: Kállay, 55–58., 161–169.; Romsics: Bethlen, 421–422.; Sakymster: *Admirális*, 287–289.; Dombrády Lóránd: *Szombathelyi Ferenc vezérezredes*. Bp., 2012. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 154–165.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 337–339.; Dombrády Lóránd: A magyar elszakadási törekvések és a hadsereg 1943-ban. *Századok* 129 (1995) 509., 520.; Szelke László: *A Gresham a nácik ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Bp., 2016. 112–118.; Mario D. Fenyő: *Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian Relations, 1941-1944*. New Haven – London, 1972. 131–133., 142–147.; Juhász Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Bp., 1978. 51–65., 219–220., 225., 230–237., 241., 244–248.; Szegedy-Maszácz: *Az ember ősszel visszánéz*, II. 230., 240–289., 300.; *Wilhelmstrasse*, 728., 731.; Barcza: *Diplomataemlékeim*, II. 322–323.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 229–249., II. 129–135.; *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes (= ADAP) Serie E*. Bd. VII. 1. Oktober 1943 bis 30. April 1944. Hrsg. Hans Rothfels et. al. Göttingen, 1979. 118–120.

46 Elek Karsai: Edmund Veesenmayer's Reports to Hitler on Hungary in 1943. *The New Hungarian Quarterly* 5 (1964) Nr. 15. 146–149.; ADAP Serie E. Bd. VI. 1. Mai bis 30. September 1943. Hrsg. Hans Rothfels et. al. Göttingen, 1979. 78–80.

47 *Wilhelmstrasse*, 742–755. [Az idézet a 746. oldalon található.]

48 Uo. 747.

49 Uo. 748.

50 Uo. 750–751.

51 Uo. 754.; Sakymster: *Admirális*, 296–297.

A „legfelsőbb hadúr” és a hadsereg felső vezetése

A kormányzó és a honvédség felső vezetése közötti viszony alapvető jellemzőinek gyökerei a harmincas évek második felére vezethetők vissza. A tisztikar és a vezérkar egy része ugyanis egyre inkább politikaformáló erőként tekintett magára.

A kormányzó közvetlenül vagy közvetetten – a honvédelmi miniszteren és a vezérkar főnökén keresztül – ugyan fellépett a fokozatosan erősödő politizálási hajlammal szemben, de a kiadott parancsok nem jártak érdemi eredménnyel, azaz a tisztek politikai tevékenysége nem szűnt meg. Ugyanis a belpolitikai fejlemények, a jobboldalon belüli eltolódás a totalitárius irányvonal felé, egyre inkább olyan közeget hoztak létre, amelyben csak jóval határozottabb fellépéssel érhatték volna el céljukat a tisztikaron belüli politizálással szembehelyezkedő katonai vezetők. Horthy Miklós, mint „legfelsőbb hadúr”, azonban nem kényszerítette ki ezt a honvédség felső vezetéséből. Ráadásul a politizálás visszaszorítását nehezítette, hogy a kormányzó lényegében már csak a honvédség felső vezetésével tartott kapcsolatot, csapatlátogatásainak száma minimálisra csökkent, a közvetlen érintkezés helyett az ország jövőjét illetően általában semmitmondó hadúri nyilatkozatokon keresztül szólt a katonákhoz. Árulkodó, hogy a kormányzó közvetlen tanácsadói közül hiányoztak a katonák. A hadseregtől egyre jobban elszigetelődő államfő nem alkalmazott kellően erélyes eszközöket a politizáló tisztikarral szemben. Úgy vélhette, a személyét – a Horthy-kultusz jelensége miatt – körülvevő állandó hízelkedés eredményeként is, hogy döntő helyzetben a katonaság, esküjéhez hűen, követni fogja majd a parancsait. 1944 őszén, amikor életbevágó lett volna, kiderült, hogy rosszul mérte fel a honvédség lojalitásának mértékét.⁵²

A tisztikar politizálása azonban nemcsak a nyilas eszmék népszerűsítését jelentette, hanem azt is, hogy a Honvéd Vezérkar egyes főnökei úgy gondolták, mintha jobb esetben a kormány tagjai lennének, rosszabb esetben pedig a felett állnának. E magatartás figyelhető meg a tárgyalt időszakban Werth Henrik, korábban pedig Rácz Jenő esetében. Horthy Miklós úgy vélte, hogy a tiszteknek – mint minden polgári államban – távol kell maradniuk a politikától, annak eszközeként és nem pedig befolyásoló, nyomásgyakorló tényezőként kell viselkedniük. Hogy a vele közvetlen kapcsolatban álló vezérkar főnökeinek

52 A kormányzó és a hadsereg viszonyához Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 93–94., 107–110., 114–118., 122., 137–141.; Fejes Erik: Katonák politikai véleménynyilvánításhoz való jogának korlátozhatósága. *Medias Res* 5 (2016) 1. sz. 115–118.; Vargyai: *A hadsereg politikai funkciói*, 166–168.; Sipos Péter: Tisztikar és politika Magyarországon 1919–1944. *Honvédségi Szemle* 38 (1984) 1. sz. 73.; Püski: *A Horthy-rendszer*, 36–37.; Bencsik Gábor: Horthy Miklós. *A kormányzó és kora*. Bp., 2001. 215–216.; Sipos Péter: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felső vezetésről az 1930-as évek második felében. *Századok* 130 (1996) 683–685.; *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938*. Szerk., jegyz. Hetés Tibor – Morva Tamásné. Bp., 1968. 457–459.; HL I. HM 4266. d. 1940. Eln. 1. tétel. 65255. sz. Horthy Miklós kormányzó bizalmas tiszti parancsa. Bp., 1940. nov. 5.; HL I. 89. M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke levéltára (= VKF) B/233. d. 1029. mf. 2425. sz. Sónyi Hugónak, a honvédség főparancsnokának bizalmas tiszti parancsa. Bp., 1938. ápr. 22., B/236. 1890. mf. 5801. sz. Legfelsőbb Hadúri bizalmas tiszti parancsok záradékolása. Bp., 1940. 7.; *Roosevelt követte Budapestben. John. F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Szerk. Frank Tibor. Bp., 2002. 189.; Kádár: *A Ludovikától*, I. 287–288., 295–297., 303–304.; Hardy Kálmán: *Az Adriától Amerikáig. Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai*. Bp., 2008. 337., 339., 341., 346.

időnként nagyobb mozgásteret biztosított, mint kellett volna, a katonai múltjával és látásmódjával magyarázható. A világháború időszakában ugyanis, amikor a hadseregek és katonai vezetők szerepe előtérbe került, Horthy Miklós számos kérdésben sokkal inkább katonaként, mint politikai vezetőként gondolkodott. Úgy vélte, hogy az adott helyzetben a honvédség vezetőinek engedni kell, nem pedig korlátozni őket. A harmincas évek végétől tehát nemcsak a kormánypárt egyes frakciói, fontosabb politikusai között kellett a kormánynak közvetítenie, hanem a nyomásgyakorlásra törekvő hadsereg és a hatalmát gyakorolni kívánó kormány között is.⁵³

Volt már szó Werth Henrik 1941 tavaszáig terjedő tevékenységéről. Hasonlóan aktívan és a magyar kormány politikájának befolyásolása céljával lépett fel a Szovjetunió elleni hadba lépés előtt is. Úgy vélte, Magyarország érdeke, hogy önként és korlátozás nélkül szerepet vállaljon a Szovjetunió megtámadásában, a területi revíziós politika miatt is, mert a Wehrmacht győzelme garantált.⁵⁴ A hadba lépésre végül az 1941. június 26-i kassai incidens adott ürügyet.⁵⁵ A Kassát ért bombatámadás után Werth Henrik és Bartha Károly úgy tájékoztatta az államfőt, hogy azt szovjet gépek hajtották végre. Ezt követően a kormányzó döntött, Magyarország hadba lép a Szovjetunió ellen.⁵⁶ A nyár folyamán azonban kiderült, hogy a Wehrmacht mégsem tudja a Szovjetuniót villámháborúban legyőzni. Werth augusztus 19-én emlékiratban követelte a kormánytól a fronton harcoló katonai erő növelését. A miniszterelnök ezt határozottan elutasította, sőt az augusztus 26-i válaszában, amit egyenesen a kormányzónak küldött, egyértelművé tette, hogy már nem tud együttműködni a kormány bel- és külpolitikáját bíráló, azt alakítani igyekvő Werth Henrikkel. Horthy és Bárdossy felelősségre vonta Werthet. A vezérkar főnöke érzekelte, hogy elfogyott körülötte a levegő, ráadásul már a kormányzó sem bízik benne. Így 1941. szeptember 5-én, egészségi okokra hivatkozva benyújtotta lemondását, amit Horthy gondolkodás nélkül elfogadott. Azt, amit annak idején Teleki nem tudott elérni, Bárdossy végrehajtott: Werth Henriknek távoznia kellett. Ebben döntő tényezőt jelentett, hogy 1941

53 Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 114.; Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Bp., 1999. 305–306.

54 Dombrády: *Hadsereg és politika*, 216–231.; Dombrády: *Werth*, 130–141.; Pritz: *Bárdossy*, 71–82.; Szentiványi kézirat, 594–604., 615–618.; Werth Henrik memorandumja a külügyminiszternek. Bp., 1941. június 14. MNL OL K 64. 113. d. 24. tétel. 416. sz.; *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*. I–V. Összeáll. Juhász Gyula, s. a. r. Juhász Gyula – Fejes Judit. Bp., 1962–1982. V. (Magyarország külpolitikája a nyugati hájárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941) 1097–1100., 1142–1143.; *Miniszter a frontvonalban*, 95–97.

55 A kassai incidenshez lásd Borsányi Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja*. München, 1985. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München.)

56 A kormányzó döntéséhez lásd Dombrády Lóránd: *A hadba lépés felelősségéről*. *Századok* 132 (1998) 522., 526., 529–549.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 171–172.; Dombrády: *Werth*, 149–151.; Sakmyster: *Admirális*, 247–248.; Bern Andrea: *Államférfi volt-e Horthy Miklós? A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia*. Bp., 2020. 295.; Pritz: *Bárdossy*, 93–99.; Bencsik: *Horthy*, 230–231.; Romsics Ignác: *Belépés a háborúba*. In: *Magyar sorsfordulók*, 137–140.; Szakály Sándor: „Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott”. Egy döntés politikai hátteréről. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) 2. sz. 32.; Fenyo: *Hitler, Horthy and Hungary*, 25–26.; Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Bp., 2020. 66–73.; Pritz Pál: *A Szovjetunió elleni hadbalépés döntési mechanizmusa*. In: *uő: A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok*. Bp., 2016. 73., 75–76.; Carlile Aylmer Macartney: *Hungary's Declaration of War on the USSR in 1941*. In: *Studies in Diplomatic History and Historiography*. Ed. Arshag Ohan Sarkissian. London, 1961. 153–165.

augusztusában Horthy és Werth között is nézetkülönbség alakult ki, ami korábban nem fordult elő.⁵⁷

A vezérkar új főnöke Szombathelyi Ferenc altábornagy, a Kárpát-csoport parancsnoka lett. Azért rá esett a választás, mert Horthy hozzá hasonlóan látta a katonai helyzet alakulását a keleti fronton, egyáltalán a második világháború kimenetelét. Szombathelyi személye Bárdossy számára megfelelő volt.⁵⁸ A vezérkar új főnöke – a korábbi gyakorlatól eltérően – a kormányzó társaságában jelent meg a kormány előtti bemutatkozása alkalmával, amivel az államfő Szombathelyi súlyát és jelentőségét igyekezett erősíteni. 1941. szeptember elejétől a politikai és katonai vezetés egyetértett abban, hogy a német szövetségben maradván kímélni kell a magyar állam katonai és gazdasági erejét, így őrizve meg az ország érdekérvényesítő képességét a térségben. Szombathelyi kinevezésével harmonikusabbá vált a vezérkar vezetése és a kormány, a kormányzó közötti viszony. A helyzet azonban még mindig távol állt a polgári államok ideális működési mechanizmusaitól. Ennek egyik oka értelemszerűen a háború volt, a másik pedig, hogy a vezérkarban továbbra is voltak olyan tisztek, nem is kevesen, akik igényt tartottak a kormányzat politikai befolyásolására. Így Szombathelyi és a németbarát vezérkar viszonya korántsem volt felhőtlen.⁵⁹

A honvédelmi miniszter posztján 1942 őszén történt változás. A németbarát, aktívan politizáló és a munkaszolgálatosokkal való bánásmód felett szemet hunyó Bartha Károly honvédelmi miniszter menesztésére 1942. szeptember végén került sor. Az utódja Nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes lett, akitől az államfő a hadseregen belüli fegyelem helyreállítását várta el. A kormányzó kívánsága volt a tisztikaron belüli politizálási hajlam visszaszorítása és a munkaszolgálatosok helyzetének javítása is.⁶⁰ Miniszteri tevékenysé-

57 Werth Henrik menesztéséhez lásd Dombrády: *Hadsereg és politika*, 250–255., 259–261.; Dombrády: *Werth*, 153–160.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 173–176.; Sakmyster: *Admirális*, 250–251.; Pritz: *Bárdossy*, 108–113.; Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 98–100.; *Honvédségi Közlöny* 1941. szeptember 6. 521.; Bárdossy László levele a kormányzóhoz. Bp., 1941. augusztus 26. MNL OL K 589. 8930. mf. I. B. 4. sz.; HMTI, 300–308.

58 Különösen is azért, mert a Honvéd Vezérkar új főnöke nem kerülte meg a kormányt, nem tárgyalt és nem állapodott meg a németekkel. A kormány álláspontját képviselte. Dombrády: *Hadsereg és politika*, 261–265.; Kaló Zsigmond: *Szombathelyi Ferenc a magyar királyi Honvéd Vezérkar élén*. Debrecen, 2010. [Doktori értekezés] 56–63.

59 Szombathelyi Ferenc kinevezéséhez és az új katonapolitikai irányvonalhoz lásd Kaló József: Szombathelyi Ferenc memoranduma. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 747–762.; Kaló: *Szombathelyi*, 15–47.; Dombrády: *Szombathelyi*, 31–39., 45–46.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 255–256., 259–261.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 176–177., 181–182.; Fenyő: *Hitler, Horthy and Hungary*, 30.; Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 96–103.; Macartney: *October Fifteenth*, II. 54–55.; *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945*. S. a. r., bev., jegyz. Gosztorny Péter. Bp., 1990. 10–13., 21–24., 48.; *Pesti Hírlap* 1941. szeptember 7. 3.; *Újság* 1941. szeptember 7. 5.; *Honvédségi Közlöny* 1941. szeptember 6. 523.; Szombathelyi Ferenc vezérezredes bűnpere (1946) HL VII. Gyűjtemények. Personalalia (= Personalia) 257. Kardos János ügyvéd hagyatéka. 251. d.; Hóman naplója, 1941. szeptember 13. 83–89.; Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXV. A jogszolgáltatás területi szervei (= XXV.) 1. Budapesti Népbíróóság iratai a Büntetőperes iratok 2. 1946. Nb. 293. Szálasi Ferenc népbíróági pere (= Szálasi per) Szombathelyi Ferenc emlékirata. 7113–7123., Szombathelyi Ferenc feljegyzései. 7124–7143.

60 Nagy Vilmos kinevezéséhez: Sakmyster: *Admirális*, 269.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 290–294.; Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő 1938–1945*. Bp., 1986. 97–101., 129., 130–131.; *Honvédségi Közlöny* 1942. szeptember 26. 857–858.; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. Szerk., bev. tan. Karsai Elek. Bp., 1962. I. LXXI–LXXVI., II. 172–175., 178–184.;

ge egy évig sem tartott. Nagy Vilmost ugyanis 1943 tavaszán a Kállay-kormány jobboldali ellenzéke támadás alá vette. Május folyamán már kétszer is felajánlotta lemondását, de Horthy Miklós nem fogadta el. Azután, hogy a leváltását már Mussolini is követelte, a kormányzó megváltoztatta az álláspontját.⁶¹ A honvédelmi tárca vezetése a német politikai és katonai vezetés számára is megbízható Csataj Lajos kezébe került. Amíg Szombathelyi Ferenc és Nagy Vilmos kapcsolata hűvösnek tekinthető, addig Csataj Lajossal a vezérkar főnöke már harmonikusabban tudott együttműködni.⁶²

Talán nem érdektelen mérlegre tenni, hogy a honvédség támogatta volna-e a Németországgal történő szembefordulást. Ha arra a Szovjetunió oldalán került volna sor, szinte biztosan nem. Amennyiben az angolszászok elérték volna az ország területét, akkor nagyobb esélye lett volna a sikernek. Dombrády Lóránd becslése szerint azok aránya, akik az angolszász csapatok megjelenésekor a németekkel szemben is harcoltak volna, a tábornokok esetében kb. 50-60%, a törzstisztek esetében 30-35%, a vezérkari tisztek között pedig kevesebb, mint 30% lehetett. A csapattisztek feltehetően ingadoztak volna, a parancsnokaik magatartásától, a szolgálati helyeiken kialakított kapcsolataiktól függően. Szombathelyi Ferenc ugyan végrehajtott személycseréket, de arra nem volt mód, hogy a németbarát és háborúpárti irányvonal mellett elkötelezetteket kitegyék a tisztikarból, mivel az nemcsak a német vezetés, hanem a tisztikar tiltakozását is kiváltotta volna. Kádár Gyula kinevezése a vezérkar 2. osztálya élére 1943. augusztus elején az egyetlen példa, amikor teljesen megbízható személy került fontos pozícióba. 1943 tavaszán az államfő ugyan 16 magas rangú tiszteket a jobboldali ellenzékkel való kapcsolattartás miatt magához rendelt és intésben részesített, de önmagában ez nem volt elegendő a kialakult helyzet kezelésére. Horthy ráadásul meg volt arról győződve, hogy a tisztikar bármilyen helyzetben fenntartások nélkül követni fogja a parancsait, amit csak megerősített, hogy a 75. születésnapján, ahogy korábban is, a honvédség felső vezetése feltétlen hűségéről biztosította.⁶³

Egy esetleges átállási kísérlet kapcsán az is problémát jelentett volna, hogy Kállay Miklós nem bízott Szombathelyi Ferencben. Kállay Miklós és Szombathelyi Ferenc ugyanis eltérően ítélt meg bizonyos kérdéseket, de a vezérkar főnöke az ilyen esetekben is tu-

Braham: *A népiirtás politikája*, I. 379–384.; Szabó Péter: *Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Bp., 2018. 119–125.

61 Nagy Vilmos leváltásához lásd Bonhardt Attila – Szakály Sándor: Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. *Kritika* 13 (1984) 8. sz. 13–15.; Nagybacsoni: *Végzetes*, 153–188.; *Újság* 1943. június 16. 4.; Nagy Vilmos honvédelmi miniszterségről való lemondásával kapcsolatos iratok (1943) HL VII. Personalia 143. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter iratai. 111. d.; *Buda-pesti Közlöny* 1943. június 13. 1.

62 Dombrády: *Hadsereg és politika*, 319–322.

63 A honvédség állapotához lásd Dombrády: *Hadsereg és politika*, 311–340.; Dombrády: *Szombathelyi*, 128–136., 155.; Dombrády: *A magyar elszakadási törekvések*, 503–508.; Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 191–198.; Szakály Sándor: A tisztikar szellemé és magatartása a második világháború időszakában. Beszélgetés Kéri Kálmán volt vezérkari ezredessel. *Honvédségi Szemle* 41 (1987) 8. sz. 87–92.; Sakmyster: *Admirális*, 288–289.; Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Bp., 1987. (Nemzet és Emlékezet) 56–58., 64–66.; Catherine Horel: *Horthy*. [Ford. Ferch Magda.] Bp., 2017. (History Könyvek) 250.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 162., 165., 167.; Kádár: *Ludovikától*, II. 499–500., 528–530., 540–555.; Kádár Gyula visszaemlékezése (1961) 11., 17–18., 53., 74–76., 113., 224. ÁBTI I. 4.1. A-862.; Újszászy István vezérőrnagy feljegyzései. ÁBTI I. 4.1. A-414. (= Újszászy) 3. köt. Adatok Vörös János ezredesről. 22.

domásul vette a kormány döntéseit, amit aztán képviselt a német vezetéssel folytatott tárgyalásai során. Szó sem volt arról, hogy Szombathelyi úgy kezdett volna el viselkedni, mint annak idején Werth Henrik. Ennek ellenére a kormányfő – a vezérkar főnöke iránti bizalmatlansága miatt – nem avatta őt be az angolszászokkal való kapcsolatfelvételbe, így nem kerülhetett sor a katonai előkészületekre.⁶⁴ Nem készültek tervek az angolszászok balkáni partraszállásának esetére, ahogyan a németekkel és hazai kiszolgálóikkal szembeni fellépésre sem. Ha születtek volna, akkor azokat a németek rövid időn belül megismerték volna, mivel szinte mindenről tudtak, ami a honvédségen belül történt. A tervezés során ugyan lehetett volna támaszkodni egyes tábornokokra, Nagy Vilmosra, Náday Istvánra, Lakatos Gézára, Dálnoki Miklós Bélára, Veress Lajosra és Róder Vilmosra, de a parancsok végrehajtásának sikere enyhén szólva is bizonytalan lett volna. Nem is beszélve arról, hogy a kormányzónak eszébe sem jutott olyan parancsot kiadni, ami a németekkel való szembefordulásra szólítja fel a honvédséget.⁶⁵

Horthy Miklósnak nem volt elképzelése arról, hogyan kellene az átállást végrehajtani. Másoktól várta a megoldást, de sem politikai, sem katonai téren nem tett kezdeményező lépéseket. A legmegbízhatóbb tanácsadói között csupán politikusok voltak, amit jól jelez, hogy a hadsereg részéről senki sem volt jelen a kormányzó és közvetlen környezetének megbeszélésein. Katonai vonalon az államfő a kormányfővel rossz viszonyban lévő Szombathelyi Ferencsel, hivatali ideje alatt Nagy Vilmossal, illetve 1942 októberétől Miklós Bélával, a Katonai Iroda főnökével tudott eszmét cserélni. Így viszont nem jött létre együttműködés a politikai és a katonai vezetők között, amelyben Horthy Miklós közvetítő szerepet is betölthetett volna. Mivel meg volt győződve a tisztikar, a vezérkar hűségéről, kísérletet sem tett arra, hogy kialakítson egy katonai csoportot, amelyre támaszkodva végrehajtható lehetett volna az átállás.⁶⁶

Összegzés

A tanulmány bemutatta Horthy Miklós kapcsolati hálóját az 1939 ősze és 1944 tavasza közötti időszakban. Megemlégtettük ugyan Ravasz László református püspököt és a kor-

64 Kállay azonban a kormány számos tagjában sem bízott, így az angolszászokkal való kapcsolatfelvételtől a szűk környezetével és a kormányzóval tárgyalt. A megbízható kormánytagok közé Keresztes-Fischer Ferenc, Nagy Vilmos, Ghyczy Jenő, Varga József, Bornemissza Géza, Bánffy Dániel és Radocsay László tartozott. A kormánypárton belüli erőviszonyokhoz lásd Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, I. 256–263. A miniszterek közül Reményi-Schneller Lajos és Antal István informálta rendszeresen a németeket. Újszászy. 2. köt. A német megszállás előkészítői. 46.

65 A kormány és a katonai vezetés kapcsolatához lásd Dombrády: *A magyar elszakadási törekvések*, 493–534.; Dombrády: *Hadsereg és politika*, 311–340.; Dombrády: *Szombathelyi*, 136–153., 155., 171–182.; Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Horthysta politika a második világháborúban. Bp., 1964. 189–191.; *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése*, 29–30.; Nagybacsoni: *Végzetes*, 205–224.; Kállay: *Magyarország miniszterelnöke*, II. 62–73.; BFL XXV. Szálasi per. Szombathelyi Ferenc feljegyzései. 7134., 7140.

66 A kormányzó magatartását befolyásoló tényezőket összefoglalja Dombrády: *A legfelsőbb hadúr*, 197–199. Miklós Béla kinevezéséhez lásd Olasz: *A kormányzóhelyettesi intézmény*, 360.; *Pesti Hírlap* 1942. november 12. 4., 1943. február 12. 3.; *Magyar Nemzet* 1943. február 12. 5.; Nagybacsoni: *Végzetes*, 158–159.; Kádár: *Ludovikától*, II. 537–538.

mányzó idősebbik fiát, Istvánt is, de részletesebben róluk nem esett szó, az ország sorsát leginkább befolyásoló politikai és katonai vonatkozású döntésekben ugyanis nem játszottak szerepet. Ifj. Horthy Miklós csak később, a német megszállást követően került olyan helyzetbe, hogy az államfő közvetlen környezetének fontos tagjává válhasson.⁶⁷ Szólni kell még Bajcsy-Zsilinszky Endréről is, aki ellenzéki (kisgazda) politikusként 1942-ben és 1943-ban több alkalommal is kapcsolatba lépett Horthy Miklóssal, memorandumok és személyes találkozók formájában is megosztotta véleményét, tanácsait a kormányzóval, bár az államfő nem sok mindent fogadott meg ezekből.⁶⁸

Az írásunk elején közölt táblázat alapján megállapítható, hogy a kormányzó kapcsolati hálóját elsősorban olyanok alkották, akik egy meghatározott pozíciót töltöttek be. Idetartoztak a kormányzói hivatalok vezetői, fontosabb munkatársai, a kormánytagok, a katonai vezetők, diplomaták és a helyi elit képviselői. A tanácsadói szerepkör értelemszerűen sajátos típus, abban az értelemben, hogy a tanácsadónak nem kell feltétlenül a kormány vagy a parlament tagjának lennie. Ennek ellenére jól látható, hogy Horthy Miklós tanácsadói korábban meghatározó kormányzati szerepet játszottak, nem is beszélve arról, hogy a hivatalban lévő miniszterelnökök, miniszterek eleve tanácsadói feladatot is betöltöttek. Megjegyzendő, hogy azok, akik a kormányzóhoz a legközelebb álltak, az idősebb politikai generációhoz tartoztak (Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric és Keresztes-Fischer Ferenc), kivételt Kállay Miklós jelent.⁶⁹ Életkoruktól függetlenül mindannyian a politikai élet konzervatív térfeléhez tartoztak. Szemben álltak a totalitárius jobboldallal, a magyar nemzetiszocialistákkal, míg a náci Németországgal való együttműködést korlátozott keretek között tartották elfogadhatónak. Azonban szembetűnő, hogy kormányzati pozíció hiányában, Kállay Miklóst leszámítva, egyiküknek sem kellett politikai felelősséget viselniük a tanácsaikért, javaslaikért. A Magyarország mozgásterét súlyosan korlátozó tényezők, mindenekelőtt a katonai helyzet eredményeként maga a miniszterelnök sem tudta a politikai célkitűzéseit megvalósítani. Horthy Miklós háború alatti kapcsolati hálójának további sajátossága, hogy az államfő legszűkebb tanácsadói között katonákat nem találunk. Nem hiányoztak ugyan a környezetéből, de a stratégiai kérdésekben döntéseket hozó, úgynevezett „várbeli klikk” tagjai közé már nem kerültek be.

A korszak során változott ugyan a kormányzó kapcsolatrendszere, de igazi törést, érthető módon, az 1944. március 19-i német megszállás okozott.

67 A kormányzó családjához lásd Turbucz Dávid: *A hátszág felülnézetből. A kormányzói család mindennapjai*. In: *Élet a hátszágban (1939–1945)*. Szerk. Virányi Péter. Bp., 2024. 213–224.

68 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 374–376., 412–413., 418–419.

69 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. Bp., 2000. I. 33–45.

CONTENTS

STUDIES

Dániel Bácsatyai The Origin and Preservation of the Income Register of Béla III and his Prelates	423
Gábor Kármán Writing in the Turkish Manner. The Political Communication of Gábor Bethlen towards the Ottoman Empire	443
Iván Kis Research of István Kaprinai and the Hunyadi Era. Sources and Working Methods	471
Dávid Turbucz Certain Decisions Made by the Hungarian Political and Military Leadership during World War II. Miklós Horthy's Network of Contacts	503
Dániel Luka From Final Account to Final Account. Cooperative Farming in the Rákosi-era	521
Attila Novák Simon Wiesenthal and Hungarian State Security (1964–1981)	551
IN MEMORIAM	
Attila Pók Tibor Hajdu	569

E számunk szerzői

Bácsatyai Dániel, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Középkori osztály ● Kármán Gábor, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Kis Iván, pályázati referens, Tempus Közalapítvány, Stipendium Hungaricumy ● Luka Dániel, történész, agrártörténet-kutató ● Novák Attila, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet ● Pók Attila, ny. tudományos tanácsadó, ELTE HTK TTI, Jelenkortörténet osztály ● Turbucz Dávid, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály

(ELTE HTK TTI = Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézete

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@htk.elte.hu, terjesztes@htk.elte.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

